

1-MALAYSIA DARI PERSPEKTIF KETAMADUNAN: SEBUAH INSPIRASI DARI IBNU KHALDUN

Osman Bakar
Pusat Dialog Peradaban, Universiti Malaya

Abstract

This article aims to explain the 1Malaysia concept from the perspective of civilisation by discussing some of the ideas in civilisational knowledge related to this concept that was inspired by the thought of Ibn Khaldun. There are four basic principles that are discussed as the foundation for the theory of civilisational building and it is followed by a discussion on the three important elements needed in Civilisational building, namely human resources, religion and natural resources. The author also explains the two biggest hurdles faced by human in the building of a civilisation. The first hurdle is from the nature in the form of natural disaster while the second hurdle is from human himself, namely human actions that are influenced by human passions and greed's.

1. Mukaddimah

Tulisan ini bertujuan pada asasnya untuk menghuraikan konsep 1-Malaysia dari perspektif Ketamadun Islam yang digariskan oleh Ibn Khaldun, iaitu 'hadhari'. Penulis memahami istilah 'hadhari' dalam pengertiannya yang tradisional, iaitu seperti yang difahami oleh tokoh ilmuwan Muslim pada abad keempat belas, Ibnu Khaldun (1332-1406).¹ Dalam pengertian yang dimaksudkan ini, istilah 'hadhari' membawa maksud ketamadunan atau peradaban. Ini bermakna bahawa saya ingin menghuraikan konsep 1-Malaysia dari perspektif ketamadunan atau perspektif peradaban.

Tujuan untuk menghuraikan konsep 1-Malaysia dari perspektif *hadhari* dapat dipertahankan walau pun ia mungkin sukar untuk dicapai secara yang memuaskan memandangkan bahawa perspektif *hadhari* adalah lebih komprehensif sifatnya dan juga lebih kusut berbanding dengan perspektif-perspektif lain. Sejak gagasan 1-Malaysia dimajukan kepada masyarakat umum negara ini sebagai salah satu dasar atau polisi Pentadbiran Dato' Sri Mohd Najib Tun Abdul Razak ia telah mencetuskan pelbagai tanggapan dan menimbulkan berbagai-bagai reaksi di kalangan rakyat. Walaupun terdapat banyak perbincangan tentang isu konsep 1-Malaysia ini di kalangan pelbagai kelompok rakyat namun boleh dikatakan bahawa tidak ada langsung usaha untuk membahaskan isu ini dari perspektif ketamadunan atau peradaban.²

Kebanyakan perbincangan di sekitar isu ini yang terdapat setakat ini adalah dari perspektif yang lebih menjurus sifatnya seperti perspektif politik, perspektif ekonomi, perspektif sosial, perspektif pendidikan, perspektif kebudayaan dan yang seumpamanya. Walau pun setiap perspektif ini mempunyai kepentingan dan keistimewaan masing-masing namun perspektif yang lebih menyeluruh lagi serba mencakupi seperti perspektif *hadhari* adalah dikira sebagai jauh lebih penting. Malahan perspektif *hadhari* dapat dipertahankan sebagai perspektif yang terpenting kerana ia merangkumi semua perspektif yang lain dalam suatu kesatuan dan kesepaduan.

2. Keunggulan perspektif *hadhari*: perspektif serba meliputi dan bersepadu

Dalam apa juga isu, apatah lagi isu-isu besar yang menyentuh pelbagai aspek kemasyarakatan dan kehidupan manusia seperti isu gagasan 1-Malaysia, perspektif pandangan yang terbaik dan yang paling afdal ialah perspektif yang paling menyeluruh dan yang paling bersepadu. Seperti yang dijelaskan dalam ilmu ketamadunan atau sains peradaban tidak ada perspektif yang lebih menyeluruh dan yang lebih bersepadu daripada perspektif *hadhari*. Ini adalah kerana peradaban atau tamadun merupakan entiti budaya yang terbesar dan yang paling inklusif tebaran dan cakupannya. Sebagai sebuah entiti budaya, peradaban merangkumi kehidupan keagamaan, kehidupan sosial, kehidupan ekonomi, kehidupan politik, dunia pendidikan, alam kebudayaan dan adat resam, dunia kesenian, dunia sains dan teknologi dan kehidupan selainnya. Tidak ada bahagian kehidupan manusia yang terlepas daripada pencakupan peradaban.

Walau pun peradaban merangkumi kesemua bidang khusus kehidupan manusia yang tersebut di atas, tetapi adalah suatu tanggapan yang salah sekiranya kita mengandaikan bahawa dari segi hakikatnya ia tidak lebih daripada jumlah hakikat yang terkumpul daripada semua bidang khusus berkenaan. Sebenarnya, hakikat sesebuah tamadun adalah lebih besar daripada jumlah hakikat bidang-bidang khusus yang membentuknya. Dalam konteks masyarakat dan negara Malaysia misalnya, setakat mana wujudnya apa yang boleh disebutkan sebagai tamadun Malaysia,³ maka kita boleh menegaskan bahawa tamadun itu adalah tidak sama dengan jumlah unsur-unsur ketamadunan daripada setiap tamadun kaum etnik besar dan kecil yang terdapat di negara ini. Ini adalah kerana dalam tamadun Malaysia, juga terdapat unsur-unsur ketamadunan yang bukan khusus dicipta dan dimiliki oleh sesuatu kaum etnik tertentu tetapi yang sebaliknya dicipta dan dimiliki bersama oleh semua kaum etnik selaku rakyat Malaysia. Selain itu, juga terdapat dalam tamadun Malaysia unsur-unsur ketamadunan yang berasal daripada luar negara seperti daripada tamadun Barat moden. Salah satu contohnya ialah amalan demokrasi berparliamen dalam sistem politik negara yang ditiru daripada sistem demokrasi British yang berpusat di Westminster.

Demikian juga adalah benar bahawa dari segi cakupan bidang ketamadunan, tamadun Malaysia tidak boleh disamakan dengan jumlah unsur ketamadunan daripada semua lapangan kehidupan yang lazim dikenali seperti bidang-bidang yang telah saya sebutkan sebelum ini. Saya berkata demikian kerana terdapat interaksi dan jalinan hubungan yang berterusan di antara satu bidang dengan bidang yang lain yang membawa kepada terbentuknya unsur-unsur baru ketamadunan yang sukar untuk ditentukan bidang khusus kepunyaannya lantaran unsur-unsur tersebut dapat dikaitan dengan pelbagai bidang. Bagaimana pun, unsur-unsur baru ketamadunan ini tetap merupakan sebahagian yang nyata daripada realiti tamadun Malaysia. Bukan itu sahaja, malahan interaksi dan jalinan hubungan yang berterusan di antara pelbagai bidang kehidupan itu sendiri adalah sebahagian daripada tamadun Malaysia.

Sifat interaksi dan jalinan hubungan berkenaan dan setakat mana atau seluas serta sedalam mana ia berlaku, semuanya tertakluk kepada realiti masyarakat Malaysia di samping ianya di pengaruhi oleh faktor-faktor luaran. Dengan berpandukan hujah-hujah di atas maka ternyatalah bahawa hakikat tamadun Malaysia adalah lebih luas dan lebih kaya raya daripada jumlah tamadun kaum etniknya.

Keperihalan tentang sifat dan hakikat tamadun Malaysia ini perlu difahami sekiranya kita ingin menghuraikan dengan baik konsep 1-Malaysia dari perspektif *hadhari*. Sama ada disengajakan atau pun tidak, gagasan 1-Malaysia yang diutarakan oleh Pentadbiran Dato' Sri Najib kelihatan sebagai satu idea atau dasar yang terlalu umum sifatnya. Oleh sebab gagasan ini bersifat terlalu umum tanpa pemerincian maka ia menjadi samar-samar. Kesamaran ini meninggalkan dua kesan, yang satu positif dan yang satu lagi negatif. Yang negatifnya, kesamaran ini membawa kepada kritikan dan interpretasi negatif terhadap gagasan tersebut terutamanya daripada mereka yang hanya melihat gagasan itu dari perspektif politik. Yang positifnya, kesamaran ini membuka ruang kepada pengisian makna dan interpretasi gagasan tersebut yang berguna kepada kesejahteraan masa depan negara ini.

Dalam kertas ini saya ingin menumpukan perhatian kepada aspek yang positif ini. Pada pendapat saya, tidaklah sempurna konsep 1-Malaysia selagi kita tidak mengambil kira dimensi ketamadunannya. Kejayaan sebenar Malaysia sebagai negara maju di masa depan akan dinilai dan diadili berdasarkan setakat mana ia berjaya mencipta tamadun sepunya yang akan disumbangkan oleh semua kaum etniknya dan kelompok agamanya dan yang akan diakui oleh mereka sebagai kepunyaan bersama mereka.

Memandangkan betapa pentingnya dimensi ketamadunan kepada apa juga gagasan 1-Malaysia yang hendak dimajukan kepada rakyat Malaysia, maka saya ingin menjelas serta menegaskan beberapa idea dalam ilmu ketamadunan yang saya kira relevan kepada perbincangan kita tentang gagasan tersebut. Saya akan mengaplikasikan idea-idea ketamadunan ini kepada penghayatan gagasan tersebut dengan harapan bahawa kita akan dapat memberi pengisian yang bermakna kepada gagasan itu. Dalam membincangkan idea-idea ini saya banyak mendapat inspirasi daripada pemikiran Ibnu Khaldun yang diiktiraf oleh para sarjana moden sebagai pengasas sains ketamadunan.

3. Teori pembinaan tamadun: prinsip-prinsip asasinya

Sekiranya kita ingin membina sesebuah tamadun, maka kita perlu memahami sifat dan hakikatnya. Kemudian, kita perlu mengenali unsur-unsur asasi yang diperlukan untuk pembentukan sesebuah tamadun. Seterusnya, kita perlu memahami sifat dan hakikat pencipta dan pembina

tamadun, iaitu manusia sendiri. Akhir sekali, kita perlu memahami sifat, jenis dan bentuk cabaran dan rintangan terbesar yang terpaksa dihadapi oleh manusia dalam usahanya untuk membina tamadun. Di sini penulis menyenaraikan empat syarat utama yang perlu ditunaikan oleh manusia sekiranya mereka ingin mempunyai pengetahuan yang mencukupi tentang prinsip-prinsip dasar dan proses pembinaan tamadun. Ada banyak lagi syarat pembinaan tamadun yang boleh disebutkan tetapi pada hemat saya semuanya itu adalah yang kecil-kecil belaka. Saya kira keempat-empat syarat yang saya nyatakan di atas adalah yang terbesar dan yang paling utama. Bolehlah kita menganggap keempat-empat syarat ini sebagai prinsip-prinsip asasi yang mendasari teori pembinaan tamadun.

Setakat ini penulis menjelaskan dengan ringkas sahaja sifat dan hakikat tamadun. Ada baiknya ditegaskan semula apa yang saya maksudkan dengan sifat dan hakikat tamadun. Saya mulakan dengan sifat tamadun. Sebagai entiti budaya yang dihasilkan oleh manusia, tamadun adalah bersifat komprehensif dan menyeluruh, bersifat serba meliputi, mencakupi dan merangkumi, dan bersifat kait mengait di antara satu bahagiannya dengan bahagian yang lain. Sifat kait mengait itu wujud kerana ia berkehendakkan kesatuan dan kesepaduan selaras dengan kecenderungan tabii peminanya, iaitu manusia, kepada penghayatannya dalam dirinya dan juga dalam hasil ciptaannya. Bagi semua bangsa manusia, tamadun ialah hasil ciptaannya yang paling agung dan yang paling dibanggakannya. Darjah kesalingberkaitan di antara jujuk-jujuk dan dimensi-dimensi tamadun berbeza daripada sebuah tamadun ke sebuah tamadun yang lain. Dengan kata lain, darjah penghayatan kesatuan dan kesepaduan berbeza daripada sebuah tamadun ke sebuah tamadun yang lain.

Skop atau ruanglingkup kewujudan dan pencapaian sesebuah tamadun dan juga tahap dan kualiti pencapaiannya semuanya tergantung pada pelbagai faktor. Di antara faktor yang terpenting ialah kualiti manusia yang menciptanya. Satu lagi ialah faktor agama yang memang dianggap sebagai berkait rapat dengan isu kualiti manusia. Agama lumrah dikira oleh manusia sejagat sebagai sumber terbaik nilai-nilai kemanusiaan. Pada prinsipnya, penghayatan nilai-nilai kemanusiaan yang diajarkan oleh agamalah yang banyak menentukan kualiti manusia baik di peringkat kehidupan individu mahu pun di peringkat kehidupan kolektif. Tamadun yang gilang gemilang ialah tamadun yang berjaya dalam mencerminkan dan memancarkan nilai-nilai kemanusiaan yang murni, iaitu nilai-nilai keruhanian, nilai-nilai keintelektualan dan keilmuan, dan nilai-

nilai kemasyarakatan seperti keadilan dan persaudaraan. Dalam sejarah umat manusia, tamadun Islam pernah memancarkan cahaya nilai-nilai ini dengan terang benderang, khususnya pada ketika ia berada di puncak pencapaian ketamadunannya.

Di waktu kegemilangannya tamadun Islam benar-benar berjaya menonjolkan dirinya sebagai sebuah tamadun yang bersifat tradisional dan *muqaddas* ("sacred"). Yang dimaksudkan dengan tamadun tradisional ialah tamadun yang tertegak di atas dasar ilmu wahyu dan Sunnah Nabi s.a.w. Tamadun Islam tradisional juga berpaksikan ajaran tauhid sebagai sumber utama wawasan semestanya⁴ dan berpaksikan Syariat Ilahi sebagai sumber utama nilai-nilai etika dan moralnya dan sistem kemasyarakatannya. Yang dimaksudkan dengan tamadun *muqaddas* pula ialah tamadun yang menyaksikan kehadiran dan kerelevanan Tuhan dalam semua lapangan kehidupan manusia. Dengan kata lain tamadun *muqaddas* ialah tamadun yang mengingatkan manusia kepada Tuhan selaras dengan ajaran al-Qur'an bahawa "mengingati Allah (*dhikr Allah*) adalah [perbuatan] yang paling agung."⁵ Tidak ada wilayah dalam alam kehidupan manusia betapa kecil sekali pun yang boleh disifatkan sebagai "*profane*" dalam ertikata bahawa kehadiran atau peranan Tuhan tidak diperlukan dalam wilayah tersebut. Pembahagian atau dikotomi ("*dichotomy*") kehidupan manusia kepada yang "*sacred*" (*muqaddas*) dan kepada yang "*profane*" seperti yang dapat disaksikan di dunia Barat sehingga mengeruh dan mencemarkan alam pemikirannya secara berlarutan hingga ke hari ini tidak pernah terdapat dalam tamadun Islam tradisional.⁶

Kecenderungan dan kehendak manusia kepada penghayatan kesatuan dalam dirinya dan dalam tamadun hasil ciptaannya adalah selaras dengan ajaran Islam yang merupakan agama tauhid ("*monotheism*") yang paling unggul. Ajaran tauhidlah yang mengagungkan keEsaan Allah dan manifestasi KeEsaanNya dalam alam kosmos dan alam kehidupan manusia yang membolehkan tamadun Islam menghayati hakikat kesatuan dan kesepaduan pada tahap yang jauh lebih sempurna berbanding dengan tahap pencapaian tamadun-tamadun lain. Dalam kajian penulis, penulis banyak menumpukan perhatian kepada penghayatan kesatuan dan kesepaduan tamadun Islam dalam bidang sains dan teknologi.⁷ Bidang ini merupakan salah satu contoh terbaik bahagian tamadun Islam tradisional yang cukup berjaya dalam menghayati prinsip kesatuan dan kesepaduan sebagai aplikasi ajaran tauhid kepada pengajian alam tabie.

Seterusnya saya ingin menghuraikan dengan lebih lanjut lagi makna hakikat tamadun.⁸ Telah saya tegaskan sebelum ini bahawa hakikat tamadun adalah lebih besar daripada jumlah hakikat bidang-bidang khusus yang membentuknya. Penulis ingin melihat apa yang disebut di sini sebagai hakikat tamadun akan benar-benar difahami oleh para pembaca. Oleh yang demikian, adalah perlu bagi penulis untuk mewajarkan kebenaran tanggapan tersebut di atas terhadap hakikat tamadun. Yang diandaikan dalam tanggapan tersebut ialah bahawasanya dalam tamadun terdapat unsur tertentu yang transenden (“transcendent”) kepada semua bahagian lain tamadun itu. Walau pun unsur yang transenden itu merupakan sebahagian daripada hakikat tamadun, namun ia tidak berasal daripada mana-mana bahagian lain tamadun itu atau daripada mana-mana gabungan bahagiannya hatta daripada gabungan keseluruhan bahagiannya yang lain sekali pun.

Unsur yang transenden disifatkan sebagai sedemikian kerana makna yang terkandung di dalamnya melampaui batasan makna yang terkandung dalam bahagian-bahagian lain tamadun. Saya cukup sedar bahawa dalam arus utama pemikiran moden idea transenden sudah lama ditolak kerana trend atau arus perkembangan pemikiran moden ialah ke arah ideologi “*reductionism*” yang boleh difahami sebagai trend ke arah “penyempitan hakikat (*impoverishment of reality*).” Selari dengan arus penyempitan hakikat ini ialah usaha ke arah mempopularkan kepercayaan kononnya hakikat terbawah atau hakikat paling rendah, yakni hakikat jasmani, ialah sumber semua hakikat yang lain. Maka sudah pasti bahawa mereka yang menerima aliran pemikiran “*reductionism*” akan menolak tanggapan saya terhadap hakikat tamadun atas alasan ia memberi tempat penting kepada idea transenden. Dari segi falsafah, saya akan mempertahankan kewajaran tanggapan tersebut. Penulis juga akan mempertahankannya dari segi realiti masyarakat dan negara Malaysia. Agama, khususnya agama Islam, merupakan sumber pengaruh terpenting dalam kehidupan rakyat negara ini. Ini bermakna bahawa peranan agama dalam pembinaan tamadun adalah amat penting. Dengan itu, sudah semestinya konsep dan hakikat tamadun yang hendak diketengahkan kepada rakyat Malaysia perlu memberi tempat yang sewajarnya kepada idea dan dimensi transenden.

Tujuan utama untuk memberi tempat kepada idea transenden dalam teori pembinaan tamadun ialah supaya kita memberi tempat kepada peranan Tuhan dalam pembangunan tamadun. Dalam konteks pemikiran manusia yang menegaskan kebenaran ajaran martabat wujud (“*hierarchy*

of being") dan martabat hakikat (*"hierarchy of reality*) seperti yang ditegaskan dalam tradisi ilmu Islam,⁹ terdapat idea bahawa hakikat yang lebih tinggi adalah transenden kepada hakikat yang lebih rendah. Sebagai contohnya, hakikat keruhanian dilihat sebagai transenden kepada hakikat jasmani. Kita juga boleh mengatakan bahawa alam malaikat adalah transenden kepada alam tabie yang dikaji oleh sains. Kalau kita hendak menggunakan salah satu pasangan istilah yang digunakan di dalam *al-Qur'an* berkaitan dengan martabat alam maka kita boleh menegaskan bahawa alam ghaib adalah transenden kepada alam syahadah.¹⁰ Tetapi hakikat yang paling transenden ialah Tuhan kerana dia bersifat transenden kepada seluruh alam semesta.

Hubungan transenden Tuhan dengan alam semesta diungkapkan di dalam *al-Qur'an* dengan pelbagai cara. Sebenarnya, kepelbagaian ungkapan ini juga menunjuk kepada adanya pelbagai darjah ketanzihan Ilahi (*"divine transcendence"*). Ungkapan "*rabb al-'alamin*"¹¹ yang menerangkan hubungan transenden Tuhan selaku *al-rabb* dengan alam semesta mula-mula disebut di dalam *al-Qur'an* seawal dalam surah al-Fatihah. Nama Tuhan, *al-rabb*, seperti juga dengan nama-namanya yang lain yang pada keseluruhannya disebut di dalam *al-Qur'an* sebagai nama-nama paling indah (*al-asma' al-husna*),¹² ialah prinsip ketuhanan yang transenden kepada alam semesta. Di bahagian-bahagian lain *al-Qur'an* kita dapat memperhatikan misalnya bahawa keempat-empat ayat dalam surah al-ikhlas juga mengungkapkan hubungan transenden Tuhan kepada alam semesta tetapi adalah jelas bahawa ketanzihan Tuhan yang dimaksudkan dalam surah ini merujuk kepada hakikatnya yang paling mutlak.

Perbincangan tersebut di atas tentang konsep ketransendenan atau ketanzihan termasuklah dimensi ketuhanannya adalah bertujuan untuk menonjolkan kepentingan agama dalam pembinaan tamadun. Fokus utama agama ialah hakikat ketuhanan dan hakikat kemanusiaan. Oleh sebab itu agama Islam mahu mewujudkan dan membangunkan tamadun manusia yang sekaligus bersifat "*God-centric*", yakni yang berpusatkan Tuhan, dan "*man-centric*" (yang berpusatkan manusia). Cuma ada perbezaan besar antara konsep "*man-centric*" dalam Islam dan konsep "*man-centric*" dalam pemikiran Barat moden. Dalam perspektif Islam, manusia yang menjadi pusat ketamadunan ialah manusia sempurna yang memenuhi sifat-sifat dan ciri-ciri *al-insan al-kamil* seperti yang difahami oleh para ulama tasawuf. Manusia sempurna ini ialah makhluk pelbagai dimensi. Di dalam dirinya ada tempat dan peranan untuk unsur-unsur dan

dimensi-dimensi jasmani, kejiwaan, kerasionalan dan keintelektualan dan keruhanian. Semua usur dan dimensi ini wujud berkaitan antara satu sama lain dalam kesatuan dan kesepaduan.

*Uswah hasanah*¹³ atau model manusia sempurna ini tidak lain dan tidak bukan ialah Nabi Muhammad s.a.w. sendiri yang merupakan bukan sahaja insan yang paling sempurna tetapi juga makhluk yang terbaik dan yang paling sempurna. Ini bermakna bahawa atas sifatnya sebagai insan kamil paling ideal Nabi Muhammad s.a.w. adalah merupakan pusat tamadun dan ketamadunan Islam. Malahan berdasarkan hakikat bahawa Baginda ialah Nabi dan Rasulullah yang terakhir (*khatam al-nabiyyin*)¹⁴ dan untuk seluruh umat manusia (*kaffatan li'l-nas*)¹⁵ dan juga rahmat kepada sekalian alam (*rahmatan li'l-'alamin*)¹⁶ maka pada hakikatnya Baginda ialah juga pusat tamadun mithali untuk umat manusia seluruhnya bukan sahaja pada kurun keduapuluh satu ini tetapi juga pada kurun-kurun berikutnya hinggalah ke akhir zaman.

Dalam perspektif pemikiran Barat moden, manusia yang menjadi pusat ketamadunan ialah makhluk satu dimensi yang bagaimana pun diakui sebagai yang terbaik dan yang paling sempurna di kalangan semua makhluk di bumi berkat adanya berlaku satu proses biologi dalam alam tabie yang dinamakan evolusi. Dengan kata lain, manusia menurut kepercayaan moden sejak kurun kesembilan belas ialah produk atau natijah daripada proses evolusi.¹⁷ Walau pun manusia dalam kepercayaan moden ini terjadi daripada jasad dan minda tetapi pada hakikatnya ia dilihat sebagai tidak lebih daripada makhluk satu dimensi kerana jasad dan minda dipercayai sebagai berasal daripada alam yang sama, iaitu alam jasmani atau alam kebendaan.

Tamadun Barat adalah bertanggungjawab dalam mengurang dan menyempitkan hakikat manusia daripada martabat tradisionalnya sebagai makhluk pelbagai dimensi yang dijadikan oleh Tuhan dalam imej atau citraNya (*'ala suratih*) kepada martabat modennya sebagai makhluk satu dimensi yang menghadkan realiti dan hakikat kepada alam jasmani yang dapat dialami oleh panca indera. Dengan berpegang pada konsep tamadun yang berpusatkan manusia dalam pengertiannya yang sudah disempitkan ini maka tidaklah menghairankan kita semua sekiranya tamadun Barat moden bersifat terlalu kebendaan dan di dalam pembangunan manusia dan masyarakatnya menumpukan sepenuh perhatian kepada pembangunan kejasmanian. Bagi mengelakkan dirinya daripada terjerumus ke dalam dunia pembangunan ketamadunan yang pincang adalah penting bagi masyarakat dan negara Malaysia berpegang

teguh pada konsep tamadun yang berpusatkan Tuhan dan yang berpusatkan manusia sebagaimana kedua-dua idea pusat ini difahami dalam ajaran agama.

Setelah menjelaskan sifat transenden dan hakikat ketransendenan sebagai andaian terpenting dalam tanggapan terhadap hakikat tamadun, saya ingin mengakhiri perbincangan tentang kewajaran tanggapan itu dengan mengemukakan hujah-hujah kefalsafahan yang saya kira boleh memperkukuhkan lagi tanggapan tersebut. Yang berikutnya ialah hujah-hujah yang saya maksudkan. Terdapat kata-kata hikmah dalam tradisi sains dan falsafah Islam bahawa “setiap keseluruhan adalah lebih besar daripada jumlah jujuk-juzuknya.” Yang menjadikan hakikat keseluruhan lebih besar daripada jumlah hakikat jujuk-juzuknya ialah kehadiran suatu entiti yang dinamakan ‘ruh’ bagi keseluruhan tersebut. Ruh inilah yang menghidupkan setiap jujuk keseluruhan tersebut. Ia merangkum dan menggabungkan semua jujuknya sebagai suatu entiti. Ia juga yang menghidupkan semua jujuknya dalam satu kesatuan dalam ertikata bahawa ada pertalian dan hubungkait antara satu bahagian dengan yang lain. Hikmah yang dimaksudkan ini mempunyai aplikasi atau penguasaan dalam pelbagai bidang ilmu dan dalam pelbagai bidang kehidupan manusia.

Penulis ingin mengemukakan satu contoh aplikasi hikmah ini. Contoh ini merujuk kepada hakikat manusia seperti yang dikaji dalam ilmu kajihayat atau sains biologi. Pada zaman sekarang terdapat dua perspektif utama yang bersaing berebut pengaruh dalam kajian tentang hakikat manusia, iaitu perspektif biologi moden dan perspektif biologi Islam.¹⁸ Biologi moden melihat manusia sebagai tidak lebih daripada haiwan sekali pun ia merupakan makhluk hidup yang terbaik dan paling sempurna di muka bumi. Manusia adalah haiwan yang terbaik kerana ia memiliki perlembagaan biologi yang paling sempurna dan di samping itu ia memiliki fikiran atau minda. Namun demikian, menurutnya lagi, unsur-unsur dan aspek-aspek bukan jasmani yang terdapat pada manusia semuanya berpunca daripada alam jasmani melalui satu proses yang begitu lama, iaitu proses evolusi. Kesimpulannya, dari perspektif rasmi biologi moden, hakikat manusia tidak lebih daripada jumlah hakikat jasmani yang terdapat pada unsur-unsur dan anggota-anggota tubuh badannya dan yang terhimpun di dalamnya. Harus disadari bahawa menurut kepercayaan rasmi atau andaian biologi moden, nyawa dan kesedaran berasal dari alam fizikal dan bukannya dari luar alam tersebut.

Dengan kata lain, biologi moden tidak menerima kebenaran hikmah yang sedang kita perkatakan.

Perspektif biologi Islam tentang hakikat manusia adalah berbeza. Bagi biologi Islam, hakikat manusia melebihi jumlah hakikat jasmani yang terhimpun dalam tubuh badannya, yakni melebihi sifat-sifat dan ciri-ciri jasmani dan proses-proses fizik-kimiawi yang terdapat pada keseluruhan badannya. Biologi Islam membuat penegasan ini kerana ia melihat manusia sebagai mempunyai unsur-unsur dan sifat-sifat bukan jasmani yang berasal dari alam ghaib di luar alam jasmani.

Unsur-unsur bukan jasmani yang terpenting di dalam diri manusia ialah jiwa (*nafs* menurut istilah *al-Qur'an*), ruh, akal dan hati-kalbu. Setiap unsur kemanusiaan dari alam ghaib ini adalah lebih hakiki daripada tubuh badan manusia secara keseluruhannya. Pada umumnya, alam ghaib adalah lebih hakiki daripada alam jasmani di mana tubuh badan manusia adalah sebahagian daripadanya. Walau pun setiap unsur kemanusiaan yang bukan jasmani mempunyai manifestasi jasmani dalam perlembagaan dan juga perjalanan sistem tubuh badannya, tetapi hakikatnya tidak dapat disamakan dengan jumlah manifestasi jasmaninya. Maka, sebagai contoh, kita boleh menegaskan bahawa hakikat jiwa atau *nafs* manusia adalah melebihi jumlah hakikat jujuk-jujuk badannya.

Daripada aplikasi hikmah berbunyi “setiap keseluruhan adalah lebih besar daripada jumlah jujuk-jujuknya” kepada konsep dan makna hakikat manusia dalam bidang biologi kita dapat secara kiasan atau analogi menyimpulkan natijah aplikasi hikmah tersebut kepada hakikat tamadun dalam bidang ilmu ketamadunan. Kesimpulannya pula berbunyi: hakikat tamadun adalah lebih besar daripada jumlah hakikat bidang-bidang khusus atau cabang yang membentuknya. Selaras dengan kesimpulan ini dan juga selaras dengan huraian saya yang panjang lebar tentang dimensi ketransendenan dalam hakikat tamadun dan tentang kedudukan manusia sebagai pusat ketamadunan, maka dapatlah ditegaskan bahawa hakikat sesebuah tamadun ialah manifestasi makna kemanusiaan yang difahami dan dihayati oleh umat yang membina tamadun berkenaan di dalam segala bidang kehidupan. Dengan kata lain, sesebuah tamadun merupakan wajah umat yang membinanya sepertimana yang terlihat dalam cermin kehidupan dan pemikiran kolektifnya. Lebih tegas lagi, tamadun ialah cermin umat. Kalau kita ingin tahu sihat atau tidak sihatnya sesuatu umat maka lihatlah sahaja tamadunnya.

Oleh sebab *al-Qur'an* menyifatkan umat Islam sebagai *ummatan wasatan*¹⁹, yakni umat pertengahan yang lagi sederhana, maka tamadun Islam boleh diertikan sebagai wajah umat Nabi Muhammad s.a.w. dalam cermin kehidupan kemasyarakatan dan kenegaraan. Tamadun Islam yang ideal ialah tamadun yang dari segi hakikat dan kualitinya benar-benar berada pada tahap pencapaian dan penghayatan yang berupaya dan berjaya menampakkannya dengan jelas wajah umat yang dituntut oleh *al-Qur'an* dan Sunnah Nabi Muhammad s.a.w. dalam setiap lapangan hidup. Bagaimana pun pada kenyataannya, kita sedar betapa jauh renggangnya keadaan tamadun Islam masa kini daripada tamadun Islam yang ideal. Namun demikian, umat Islam harus membulatkan tekad untuk terus menerus berusaha demi mempertingkatkan kualiti tamadun Islam sehingga ia muncul sedekat yang mungkin dengan keadaan tamadun Islam yang ideal. Kefahaman seperti ini tentang makna tamadun Islam khususnya dan makna tamadun manusia pada amnya sangat-sangat diperlukan sekiranya kita ingin melihat tercapainya cita-cita untuk menghayati gagasan 1-Malaysia dalam ertikata yang sebenarnya.

4. Unsur-unsur asasi dalam pembinaan tamadun

Ada banyak unsur penting yang diperlukan bagi tujuan membina tamadun. Pada hemat saya, ada tiga unsur paling asasi dan terpenting, iaitu sumber manusia, agama dan sumber alam. Setiap satu daripada tiga unsur ini boleh dipecahkan pula kepada unsur-unsur yang lebih kecil. Sebagai contoh, boleh dibincangkan di bawah tajuk sumber manusia ialah kewujudan dan peranan manusia kolektif, iaitu konsep umat. Maksudnya, konsep umat ialah salah satu bahagian dalam perbincangan tentang manusia sebagai unsur utama dalam pembangunan tamadun. Bagi setiap tamadun ada satu umat yang menjadi tulang belakangnya dan yang menjadi penyalah obor tamadun tersebut.

Unsur agama pula boleh dipecahkan pertamanya kepada aspek dasar-dasar kepercayaannya yang seharusnya dijadikan sumber wawasan sepunya atau pandangan semesta bagi tamadun berkenaan dan keduanya kepada aspek sistem kemasyarakatannya. Di bawah tajuk besar sumber alam pula, kita boleh bincangkan mauduk-mauduk penting seperti kepentingan alam kepada manusia, alam sebagai sumber ekonomi, alam sebagai sumber sains dan teknologi dan juga alam sebagai punca masalah dan ancaman kepada manusia seperti gempa bumi, banjir dan berbagai-bagai lagi bencana alam.

Bagi tujuan pembinaan tamadun sumber manusia ialah unsur yang terpenting. Segala inisiatif untuk pembangunan dan perubahan diri manusia dan masyarakatnya mestilah datang daripada manusia sendiri. Inisiatif, usaha dan ikhtiar manusia akan disusuli dengan bantuan dan pertolongan Ilahi. Sesuatu usaha pembangunan dan perubahan manusia baik pada peringkat diri individu mahu pun pada peringkat masyarakat dan tamadun akan hanya menjadi kenyataan sekiranya ia dilengkapi dengan bantuan Ilahi. Ini bermakna bahawa dalam pembangunan tamadun ada peranan bagi hakikat transenden seperti yang telah ditegaskan dalam perbincangan sebelum ini. *Al-Qur'an* sendiri menegaskan: "Sesungguhnya Allah tidak akan mengubah apa yang apa pada sesuatu kaum sehingga mereka mengubah apa yang ada pada diri mereka sendiri."²⁰ Oleh sebab agama wahyu sahaja yang mampu memberi jawapan paling lengkap dan sempurna tentang kedudukan dan peranan dimensi transenden dalam kehidupan manusia, sedangkan hakikat transenden menuntut peranan baginya dalam pembinaan tamadun, maka agama merupakan salah satu unsur terpenting bagi tujuan tersebut.

Kualiti manusia, kualiti penghayatan agama, dan kualiti hubungan manusia dengan alam tabii termasuklah kualiti pengurusan alam sekitar ialah penentu-penentu utama kualiti tamadun. Ketiga-tiga jenis kualiti ini akan hanya tercapai sekiranya manusia memiliki ilmu dan ilmu pula akan hanya dimiliki manusia menerusi pendidikan. Oleh yang demikian, budaya ilmu yang sihat dan sistem pendidikan yang baik lagi berkesan amatlah penting kepada pembinaan tamadun yang berkualiti. Maka tidak hairanlah sekiranya agama Islam menitikberatkan penuntutan ilmu dan pendidikan. Sebenarnya juga, pendidikanlah sebaik-baik cara untuk membawa perubahan yang akan membawa kepada kelahiran insan kamil atau manusia sempurna. Matlamat sebenar pendidikan adalah untuk melahirkan insan kamil. Dalam diri insan kamil inilah terkandung apa yang sering disebut sekarang ini sebagai *modal insan*.

Bagaimana pun harus difahami bahawa modal insan yang sebenar adalah merujuk kepada harga diri manusia. Sayugia diingati bahawa harga sebenar diri manusia terletak pada bahagian dirinya yang paling berharga, iaitu hati-kalbunya. Manusia yang baik ialah manusia yang baik hatinya. Bagi agama Islam, modal insan yang sebenar terletak pada semua bahagian dirinya yang berharga terutama sekali ruhnya, hati-kalbunya dan akal fikirannya. Manusia yang paling berkualiti ialah manusia yang di dalam dirinya ketiga-tiga bahagian terpenting ini berada

dalam keadaan yang sihat dan sempurna. Dalam pandangan Islam lagi, pengurusan sumber manusia dan juga pengurusan alam sekitar sebagai ekornya ialah usaha untuk menjana kualiti keinsanan yang dimaksudkan.

5. Rintangan-rintangan terbesar dalam pembinaan tamadun

Ada dua rintangan terbesar yang dihadapi oleh setiap umat dalam pembinaan tamadun. Rintangan pertama datang dari alam tabii. Manusia terpaksa berhadapan dengan pelbagai bencana dan malapetaka alam yang boleh memusnahkan segala hasil ciptaan mereka dan impian hidup mereka. Malahan bencana alam seperti banjir, gempa bumi, ribut taufan, puting beliung dan sebagainya telah mengorbankan banyak jiwa. Semua jenis bencana ini begitu ditakuti dan digeruni oleh manusia.

Rintangan kedua datang daripada manusia sendiri. Dalam diri manusia terdapat suatu bahagian yang jika dibiarkan bermaharajalela boleh memusnahkan dirinya, iaitu hawa nafsunya. *Al-Qur'an* menggelar bahagian diri manusia ini sebagai *nafs al-amarah*. Rintangan manakah yang lebih besar dan lebih berbahaya? Rintangan dari alam semula jadi atau rintangan dari dalam diri manusia sendiri? Boleh dikatakan hampir semua hukama dan ulama bersependapat bahawa rintangan dari dalam diri manusia sendiri adalah lebih besar. Sehubungan dengan isu ini saya pernah menegaskan pendapat yang sama seperti berikut: "...cita-cita ketamadunan sesebuah bangsa boleh digagalkan oleh faktor-faktor tabii atau semulajadi yang mencirikan planet bumi. Tetapi rintangan dan ancaman paling besar terhadap penghayatan cita-cita ketamadunan yang luhur bukan berpunca daripada faktor-faktor alam semula jadi seperti gempa bumi, gunung berapi, ribut taufan dan banjir, malahan bukan juga tsunami. Sebenarnya, ancaman terbesar datang daripada perbuatan manusia sendiri. Menurut kata-kata hikmah dalam bahaga Inggeris, "*man is his own worst enemy!*" Musuh utama manusia ialah manusia sendiri! Kejahatan manusia, permusuhan sesama manusia dan budaya rendah ciptaannya yang semata-mata untuk kepuasan hawa nafsu semuanya boleh menghancurkan pembangunan ketamadunan dan kehidupan bertamadun itu sendiri."²¹

6. 'Ashabiyah: semangat kekitaan

Salah satu idea penting yang disumbangkan oleh Ibnu Khaldun dalam ilmu ketamadunan ialah konsep 'ashabiyah yang boleh diterjemahkan ke dalam bahasa Melayu sebagai semangat kepuakan atau semangat kekitaan. Ashabiyah merupakan satu kecenderungan tabii manusia yang memungkinkan wujudnya pertalian dan hubungan kekelompokan. Masyarakat dan tamadun tidak mungkin wujud sekiranya tidak ada semangat kekitaan di kalangan manusia. 'Ashabiyah wujud pada berbagai peringkat, daripada pada peringkat hubungan darah dan keturunan hinggalah kepada peringkatnya yang tertinggi, iaitu 'ashabiyah yang berdasarkan hubungan keagamaan.

Dalam konteks gagasan 1-Malaysia kita berharap semangat kekitaan wujud di kalangan umat Islam negara ini khasnya dan di kalangan rakyat Malaysia berbilang kaum dan agama pada amnya. Kita berharap agama akan memainkan peranan positif dari segi mengukuhkan semangat kekitaan di negara ini. Bagi mengukuhkan semangat kekitaan maka adalah perlu kita mengenal pasti kebaikan bersama rakyat negara ini dalam ruanglingkupnya yang paling luas.

Catatan Hujung

¹ Bagi mendapatkan maklumat terperinci tentang sejarah hidup Ibnu Khaldun dan sumbangan pemikirannya kepada dunia ilmu pengetahuan, sila lihat Ibnu Khaldun, *The Muqaddimah: an Introduction to History*, terjemahan Franz Rosenthal (London dan Henley: Routledge & Kegan Paul, 1986), jilid 1, hal. xxix-lxvii. Lihat juga Aziz Al-Azmeh, *Ibn Khaldun: an Essay in Reinterpretation* (London & Totowa, New Jersey: Frank Cass, 1982). Di antara buku-buku baru yang membincangkan pelbagai aspek pemikiran dan sumbangan keilmuan Ibnu Khaldun, sila lihat Osman Bakar dan Baharuddin Ahmad, penyunting, *Ibn Khaldun's Legacy and Its Significance* (Kuala Lumpur: ISTAC, 2009).

² Sebuah esei pendek tentang konsep tamadun Malaysia yang relevan kepada perbincangan tentang gagasan 1-Malaysia dalam makalah ini telah ditulis oleh Osman Bakar, 'Konsep tamadun Malaysia: kesatuan dalam kepelbagaian,' dalam Hashim Ismail & Raihanah Abdullah, penyunting, *Permuafakatan dan Kerukunan: Teras Peradaban Malaysia* (Kuala Lumpur: Akademi Pengajian Melayu & Pusat Dialog Pertadaban, 2009), hal. 1-9.

---

³ Perbincangan tentang konsep dan realiti tamadun Malaysia masih pada peringkat awal di mana asas yang kukuh masih belum terbina. Sebagai salah satu usaha awal ke arah pembinaan asas pengajian ilmu tamadun Malaysia ini sila lihat Hashim Ismail & Raihanah Abdullah, penyunting, *Permuafakatan dan Kerukunan: Teras Peradaban Malaysia*. Bagi menggambarkan keawalan perkembangan pengajian tamadun Malaysia di negara ini sudah cukup untuk kita menunjuk kepada buku teks untuk kursus wajib TITAS (Tamadun Islam dan Tamadun Asia) di Institusi Pengajian Tinggi Awam (IPTA). Di dalam buku teks tersebut tidak terdapat sebarang perbincangan tentang konsep dan manifestasi tamadun Malaysia. Yang ada ialah rujukan kepada tamadun Melayu sebagai teras tamadun Malaysia tetapi konsep teras itu sendiri tidak dihuraikan. Sila lihat Osman Bakar, Azizan Baharuddin dan Zaid Ahmad, penyunting, *Modul Pengajian Tamadun Islam dan Tamadun Asia* (Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya, 2009).

⁴ Yang dimaksudkan dengan wawasan semesta kepunyaan sesebuah tamadun ialah segala kepercayaan dan pandangan pokoknya tentang hakikat ketuhanan, hakikat alam dan hakikat kemanusiaan. Bagi tamadun Islam tradisional, kepercayaan dan pandangan pokok ini terkandung di dalam kalimah syahadah pertama *La ilaha illa'Llah* ("Tiada tuhan melainkan Allah") dan di dalam rukun iman yang enam. Kepercayaan kepada Allah, malaikat, kitab-kitab, rasul-rasul, hari kiamat dan qada' dan qadar adalah merupakan intipati wawasan semesta tamadun Islam. Dalam karya agungnya yang berjudul *al-Madinat al-fadilah* ("Negara Terpuji"), al-Farabi (870-950), salah seorang ahli falsafah Islam terbilang, merujuk kepada keenam-enam kepercayaan tersebut di atas sebagai di antara kepercayaan sepunya untuk semua warganegara sekiranya negara berkenaan mahu bergelar "negara terpuji."

⁵ Lihat *al-Qur'an*, 29:45

⁶ Oleh sebab itu, dalam mana-mana bahasa umat Islam tidak terdapat istilah yang setara maknanya dengan perkataan "*profane*" dalam bahasa Inggeris. Konsep profan tidak wujud dalam sistem pemikiran Islam.

⁷ Bagi mendapatkan keterangan yang terperinci tentang penghayatan prinsip tauhid atau prinsip kesatuan dan kesepaduan di dalam pelbagai bidang sains, sila lihat Osman Bakar, *Tawhid and Science: Islamic Perspectives on Religion and Science* (Shah Alam: ARAH Publications, 2008, second edition); bagi versi Bahasa Indonesia, lihat Osman Bakar, *Tauhid dan Sains: Perspektif Islam tentang Agama dan Sains* (Bandung: Pustaka Hidayah, 2009, edisi kedua).

---

⁸ Dari segi peristilahan dan makna idea hakikat tamadun dalam bahasa Melayu adalah setara dengan *haqiqat al-hadarah* atau *haqiqat al-tamaddun* dalam bahasa Arab dan “*reality of civilization*” dalam bahasa Inggeris.

⁹ Bagi mendapatkan huraian lebih lanjut tentang idea martabat wujud dan idea martabat hakikat menurut pandangan Islam sila lihat Osman Bakar, *Classification of Knowledge in Islam* (Cambridge: Islamic Texts Society, 1998).

¹⁰ Dalam surah *al-An’am* 6:71, Allah berfirman “....Dia mengetahui yang ghaib (*al-ghayb*) dan yang dapat disaksikan (*al-shahadah*).

¹¹ *Al-Qur’an*, 1:2

¹² “...kepuanyanNyalah Nama-Nama yang paling indah,” (*al-Qur’an*, 59:24)

¹³ Di dalam *al-Qur’an* Nabi Muhammad s.a.w. disifatkan sebagai *uswatun hasanatan* yang bermaksud contoh yang baik lagi indah. Lihat *al-Qur’an*, 33:21.

¹⁴ *Al-Qur’an*, 33:40.

¹⁵ *Al-Qur’an*, 34:28.

¹⁶ *Al-Qur’an*, 21:107.

¹⁷ Pada prinsipnya saya tidak bersetuju dengan teori evolusi biologi atas pelbagai alasan. Sejak teori ini diperkenalkan kepada dunia pelbagai kritikan yang sangat berasas telah dilemparkan ke atasnya. Bagi mendapatkan gambaran yang lebih jelas tentang sebahagian besar daripada kritikan ini sila lihat Osman Bakar, penyunting, *Critiques of Evolutionary Theory: A Collection of Essays* (Kuala Lumpur: Islamic Academy of Science, 1987).

¹⁸ Oleh sebab masing-masing perspektif mempunyai implikasi terhadap konsep tamadun dan falsafah ketamadunan, maka persaingan antara dua perspektif ini yang juga terdapat di Malaysia seharusnya ditangani dengan bijaksana dan kreatif supaya penyelesaian muktamadnya akan menguntungkan masyarakat dan tamadun negara ini.

¹⁹ *Al-Qur’an*, 2:143.

²⁰ *Al-Qur’an*, 13:11

²¹ Osman Bakar, ‘Konsep tamadun Malaysia...,’ hal.1-2

Rujukan

- Al-Azmeh A. Jersey: Frank Cass. *an Essay in Reinterpretation*. London & Totowa, New Jersey: Frank Cass. 1982.
- Hashim I. & Raihanah A. (pnyut). 2009. *Permuafakatan dan Kerukunan: Teras Peradaban Malaysia* (Kuala Lumpur: Akademi Pengajian Melayu & Pusat Dialog Pertadaban.
- Ibn Khaldun. 1986. *The Muqaddimah : an Introduction to History* . (Terj. Rosenthal F.) London & Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Osman B. 1987. *Critiques of Evolutionary Theory: A Collection of Essays*. Kuala Lumpur: Islamic Academy of Science.
- Osman B. 1998. *Classification of Knowledge in Islam*. Cambridge: Islamic Texts Society 1998.
- Osman B. 2008. *Tawhid and Science: Islamic Perspectives on Religion and Science* second ed. Shah Alam: ARAH Publications. Versi Bahasa Indonesia, 2009. *Tauhid dan Sains: Perspektif Islam tentang Agama dan Sains Edisi kedua*. Bandung: Pustaka Hidayah.
- Osman B. 2009. Konsep tamadun Malaysia: Kesatuan dalam Kepelbagaian. Dlm. Hashim & Raihanah (2009), hlm 1-9.
- Osman B., Azizan B. & Zaid A. (pnyut.). 2009. *Modul Pengajian Tamadun Islam dan Tamadun Asia*. Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya.
- Osman B. & Baharuddin A. (pnyut.). 2009. *Ibn Khaldun's Legacy and Its Significance*. Kuala Lumpur: ISTAC.